

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STATE AND SOCIETY

E-ISSN 2451-0858 ISSN 1643-8299

ROK XXV: 2025, NR 1

DOI: 10.48269/2451-0858-pis-2025-1-007

Data wpłynięcia: 3.09.2024

Data akceptacji: 7.12.2024

SPOŁECZNY WYMIAR ARCHITEKTURY: PRZYKŁAD KATEDRY NOTRE DAME I WIELKIEGO ŁUKU BRATERSTWA W PARYŻU

Piotr Wróbel

dr inż. arch., Uniwersytet Andrzeja Frycza Modrzewskiego w Krakowie, Wydział Architektury i Sztuk Pięknych
<https://orcid.org/0000-0002-6153-0481>

Streszczenie

Katedra Notre Dame i Wielki łuk Braterstwa są ikonicznymi budowlami Paryża, stanowiącymi o jego tożsamości architektonicznej, urbanistycznej i kulturowej. Wymiar społeczny budowli wykracza poza konkretne, przypisane im funkcje, materialne formy istniejące w krajobrazie oraz wpływ, jaki wywierają na najbliższe otoczenie i strukturę przestrzenną miasta.

W artykule potwierdzono tezę, że zarówno średniowieczna świątynia rzymskokatolicka, jak i siedziba administracji współczesnego świeckiego państwa, mimo istotnych różnic na poziomie znaczeń symbolicznych i czasu powstania, wykazują zdolność integrowania wspólnoty mieszkańców wokół budowli-symboli. Mogą też bezkonfliktowo współistnieć i uzupełniać się jako ważne elementy witalnej, heterogenicznej miejskiej przestrzeni publicznej, do której użytkowania demokratyczne prawo i dostęp ma cała wspólnota obywateli. W badaniach zastosowano metodę historyczno-interpretacyjną wspartą aparatem pojęciowym krytycznej teorii miejskiej czerpiącej inspirację z pism Henri Lefebvre'a dotyczących prawa do miasta i produkcji przestrzeni.

Słowa kluczowe: społeczny wymiar architektury, prawo do miasta, katedra Notre Dame, Grande Arche (Wielki łuk Braterstwa)

The Social Dimension of Architecture: The Example of the Cathedral of Notre Dame and the Grande Arche de la Fraternité in Paris

Abstract

The Cathedral of Notre Dame and the Grande Arche de la Fraternité are iconic buildings of Paris, constituting its architectural, urban and cultural identity. The social dimension of the buildings goes beyond the specific functions assigned to them, the material forms existing in the landscape and the impact they have on the immediate surroundings and spatial structure of the city.

The article confirms the thesis that both the medieval Roman Catholic temple, and the seat of the administration of the modern secular state, despite significant differences in the level of symbolic meanings and the time of their construction, demonstrate the ability to integrate the community of residents around the symbolic buildings. They can also coexist without conflict and complement each other as important elements of a vital, heterogeneous urban public space, to the use of which the entire community of citizens has a democratic right and access. The research uses the historical-interpretative method supported by the conceptual apparatus of the critical urban theory drawing inspiration from the writings of Henri Lefebvre on the right to the city and the production of space.

Key words: social dimension of architecture, right to the city, Notre Dame Cathedral, Grande Arche (Grande Arche de la Fraternité)

Wprowadzenie

Pożar katedry Notre Dame w 2019 r. był wstrząsem nie tylko dla mieszkańców Paryża i Francji, lecz także dla dużej części społeczności międzynarodowej. Powszechnie wyrażane poczucie straty, ożywione dyskusje o kształcie odbudowy i zasadach udostępniania katedry po jej ponownym otwarciu pokazują znaczenie historycznej architektury w przestrzeni publicznej nowoczesnych społeczeństw. Czynią też nadal aktualnym postulat powszechnego prawa do miasta formułowany ponad pół wieku temu przez krytyków miasta modernistycznego¹.

Celem przeprowadzenia analizy porównawczej rozważania uzupełniono badaniem współczesnych metod budowania i użytkowania przestrzeni miejskiej, posługując się przykładem Grande Arche de la Fraternité, czyli Wielkiego Łuku Braterstwa (dalej: Grande Arche), w dzielnicy La Défense. Jest to obiekt, który spośród współczesnych dokonań architektonicznych Paryża, choćby ze względu na swoją wielkość, skalę oddziaływania na panoramę miasta i ambicje promotorów dzieła, może być zestawiany z katedrą².

¹ Vide: P. Wróbel, *Przestrzeń publiczna – zbudowane ramy dialogu społecznego*, „Państwo i Społeczeństwo” 2018, nr 2, s. 23–36. W artykule analizowano semipubliczne przestrzenie portów lotniczych w kontekście krytycznej teorii miejskiej i twórczości jej przedstawicieli: Henri Lefebvre’a, Manuela Castellsa, Davida Harveya i Andy’ego Merrifielda.

² Dzielnica Défense była największym i najbardziej skomplikowanym przedsięwzięciem miejskim Francji XX w. M. Wiśniewski, W. Wiśniewska, *Urbanistyka „à la française”. Tysiąc lat doświadczeń i europejskich innowacji. Dopelnienie obrazu*, t. III: *Od Wielkiej Rewolucji po nowe tysiąclecie. Wiek XIX, epoka pragmatyzmu. Wiek XX, laboratorium urbanistyki nowoczesnej*, TAIWPN Universitas, Kraków 2018, s. 229.

Zarówno średniowieczna świątynia zbudowana w wiekach XII–XIV, jak i współczesny biurowiec wzniesiony w latach 80. XX w. mają charakter emblematyczny dla obrazu stolicy Francji. Ich znaczenie, pomimo stuleci dzielących ich powstanie, zdecydowanie wykracza poza poziom użyteczności czy wartości estetycznych³. Budowle te świadczą jednocześnie o roli, jaką architektura i definiowana przez nią przestrzeń pełnią w wymiarze społecznym.

Artykuł ma na celu potwierdzić tezę, że przywołane budowle zdobyły status istotnych elementów miejskiej przestrzeni publicznej w wyniku szeregu, niejednokrotnie sprzecznych, czynników. Katedra i Grande Arche to nie tylko unikalne dzieła ukształtowane przez wybitnych architektów i urbanistów działających zgodnie z ponadczasowymi regułami kompozycyjnymi, ale także obiekty powstałe z woli ważnych postaci życia publicznego, kierujących się interesami politycznymi – biskupów, opatów, królów i prezydentów. Znaczącą sprawczą rolę odgrywały przy tym ponadjednostkowe i długotrwałe procesy społeczno-gospodarcze i kulturowe, jak ewolucja systemu władania i zarządzania ziemią, relacje pomiędzy władzą kościelną i świecką, wzrost znaczenia ośrodków decyzji politycznych i finansowych.

W artykule posłużono się metodą historyczno-interpretacyjną, wykorzystując niektóre elementy teorii architektury, w tym zasady projektowania w ujęciu analitycznym. Pomocne były również narzędzia interpretacyjne wypracowane w ramach krytycznych studiów miejskich zajmujących się prawem do miasta oraz produkcją i reprodukcją przestrzeni.

Ze względu na krótki czas, jaki upłynął od otwarcia katedry po odbudowie i renowacji oraz brak artykułów i monografii podsumowujących wykonane prace, w artykule – oprócz opracowań *stricto* naukowych – wykorzystano wiarygodne materiały prasowe informujące o trwających w ostatnich latach pracach. Z kolei okoliczności ogłoszenia konkursu „Tête Défense” na główny budynek dzielnicy La Défense, procedura wyłaniania zwycięskiego projektu oraz dyskusja nad wynikami i końcowym rezultatem przedsięwzięcia są autorowi znane – poza źródłami literaturowymi – również z własnego doświadczenia jako uczestnika konkursu zainteresowanego dalszymi losami wybranej pracy⁴.

³ Metaforą katedry i Grande Arche posłużył się swojej książce *Katedra i sześcian* George Weigel. Dla katolickiego intelektualisty monumentalna geometryczna budowla uosabia zimny racjonalizm pozbawiony transcendentnego fundamentu. Czynna od stuleci chrześcijańska świątynia, pełna bogatych form i detali, ma natomiast być znakiem metafizycznej głębi i witalnej siły. Porównanie, niezależnie od prawdziwości przeprowadzonego dowodu mającego wspierać określoną światopoglądową tezę, potwierdza społeczne znaczenie obu budowli. G. Weigel, *Katedra i sześcian*. Europa, Stany Zjednoczone i polityka bez Boga, tłum. I. Zarębska, P. Zarębski, Fronda PL, Warszawa 2005.

⁴ P. Wróbel, *Stanisław Deńko (1943–2021) – Era wielkich konkursów*, „Architektura & Biznes” 2022, nr 2, s. 130–135. Publikacja koncepcji konkursowej na Tête Défense, projekt 1982, autorzy: Stanisław Deńko, Jacek Pencakowski, Piotr Wróbel. Artykuł wspomnieniowy poświęcony twórczości Stanisława Deńki.

Architektura i urbanistyka a przestrzeń społeczna według Henri Lefebvre'a

Problematyka społecznego wymiaru przestrzeni zabudowanej znalazła się w centrum uwagi w czasie odchodzenia w latach 60. i 70. od pogrążającego się w kryzysie modernizmu. Po twórczym okresie, kiedy to ruch nowoczesny inspirował eksperymenty awangardy i pełnił społeczną misję odnowy mieszkalnictwa, w wielu miejscach na świecie modernistyczne schematy projektowania uwalniały mechanizmy zabójcze dla tradycyjnej struktury miast i spójności społecznej. Wznoszone masowo homogeniczne osiedla, pozbawione wyrazu centra biznesowe i handlowo-usługowe, a także coraz bardziej ekspansywne sieci dróg i parkingów rujnowały całe dzielnice. Reakcja na te zjawiska i poszukiwanie nowego języka architektury znalazły swój wyraz w postmodernizmie, który przywrócił architekturze prawo do dialogu z historią i komunikowania się z odbiorcą językiem symbolicznym, a urbanistyce tradycyjną składnię opartą na ulicach, placach i kwartałach zabudowy.

Poważny udział w ówczesnej dyskusji i nawoływaniu do zmian miał francuski filozof i socjolog Henri Lefebvre. Jego dorobek, który zawiera prace traktujące o społecznych aspektach miast wraz z kluczowymi pojęciami prawa do miasta oraz produkcji i reprodukcji przestrzeni, przyczynił się do zmiany sposobu postrzegania i projektowania przestrzeni publicznej. Jako zdeklarowany marksista poddawał on ostrej krytyce dominujący sposób projektowania miast w okresie powojennym, interpretując go jako skutek strukturalnego kryzysu późnego kapitalizmu⁵. Źródłem zła miał być rosnący w miarę rozwoju podział społeczeństwa na producentów i konsumentów, oddzielenie miast i wsi, narastające podziały społeczeństwa klasowego i ogólnie rzecz biorąc alienacja sprzyjająca „[...] utracie życia przeżywanego i doświadczanego bardziej bezpośrednio [...]”⁶.

Lefebvre ze swoim specyficznym stylem prowadzenia wywodów jest dla architektów pisarzem wymagającym. Roli przewodnika po pismach francuskiego myśliciela podjął się Nathaniel Coleman, wyjaśniając, jak należy rozumieć przestrzeń i architekturę w kategoriach społecznych, pozostając w zgodzie z postulatami autora⁷. Często przytaczane hasło „prawo do miasta” nie oznacza

⁵ Henri Lefebvre (1901–1991) – francuski socjolog, geograf i filozof marksistowski (odrzucał stalinizm, w 1958 r. usunięty z Francuskiej Partii Komunistycznej za rewizjonizm), antyfaszysta, członek ruchu oporu. Studiował filozofię na Sorbonie, planowanie w L'Institut d'urbanisme de Paris (IUP, Paryski Instytut Urbanistyczny), socjologię w Le Centre national de la recherche scientifique, (CNRS, Narodowe Centrum Badań Naukowych). W młodości współpracował ze środowiskiem surrealistów, w latach 60. utrzymywał kontakty z grupą sytuacionistów. Opracowano na podstawie: N. Racine, *Lefebvre Henri, François*, 14.11.2010, <https://maitron.fr/spip.php?article107790> [dostęp: 6.12.2024].

⁶ N. Coleman, *Lefebvre dla architektów*, tłum. B. Baran, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2024, s. 51.

⁷ Prace Lefebvre'a powstawały w latach 60 i 70. (*Prawo do miasta*, 1968 i *Produkcja przestrzeni*, 1974), jednakże, jak słusznie dowodzi Coleman, nadal mają wartość poznawczą i inspirującą do

bowiem tylko prostego uwzględniania potrzeb mieszkańców w fazie projektowania czy nawet jakiejś formy dialogu w procesie partycypacji, ale jest radykalnym programem przeorientowania architektury z pozycji architektury-sztuki uprawianej przez wąskie środowisko specjalistów i narzucanej przez władzę, w kierunku odtworzenia mechanizmów samoregulacji systemu społecznego, i to głównie jego podstawowej składowej polityczno-ekonomicznej. Tak rozumiany system, który niejako z mocy swojej zbiorowej mądrości koordynuje procesy rozwojowe, powoduje, że adaptacja do zmieniających się warunków odbywa się na zasadzie zrównoważonej ewolucji, nie wymagając gwałtownych ingerencji specjalistów w funkcjonujący układ. Dla Lefebvre'a architektura jako domena ekspertów bywa niebezpieczna, gdyż

Ilećroć rozważa się architekturę w terminach stylu, osobistego geniuszu lub artystycznych zdolności architekta, oznacza to, że dyskusja opuściła już obszar społeczny i wkroczyła na teren abstrakcji. Ten tryb dyskursu o architekturze wyjaławia ją i jednocześnie wpędza w ramy kapitalistycznej produkcji jako zarówno wartość dodaną, jak i fetysz towarowy⁸.

Jednakże najważniejszym i trwałym osiągnięciem Lefebvre'a, obecnym po dziś dzień w studiach miejskich, jest zwrócenie uwagi na kwestię prawa do miasta i znaczenie miejskich przestrzeni publicznych, w których prawo to może się realizować.

Prawa do miasta nie można formułować jako prostego prawa odwiedzin lub jako powrotu do miast tradycyjnych. Może ono zostać sformułowane wyłącznie jako przekształcone i odnowione prawo do miejskiego życia. Nieważne, czy tkanka miejska będzie obejmowała wieś i to, co z wiejskiego życia pozostało, o ile tylko „to, co miejskie” [*l'urbain*], miejsce spotkania, pierwszeństwo wartości użytkowej, wpisanie w przestrzeń czasu obiecanego w nadrzędnej pozycji względem innych dóbr znajdą swą morfologiczną podstawę, swą praktyczno-zmysłową realizację⁹.

Lefebvre unikał formułowania konkretnych propozycji i dostarczania architektom praktycznych wskazówek co do metod działania. Czasami filozof nawiązuje jednak do miejsc, które można uznać za rodzaj przykładów referencyjnych. Pozytywnie pisze o przedkapitalistycznych, prądawnych wspólnotach wiejskich, o miastach Toskanii – Sienie i Florencji, a także o Rzymie i Paryżu. Z racji swoich osobistych związków Lefebvre opisuje dzielnice: Hal, Beaubourg i Marais, do których nie zdążyły dotrzeć przebudowy Georges'a-Eugène'a Haussmanna

refleksji na temat architektury i urbanistyki. Należą do klasyki dzieł krytycznej analizy problemów współczesnego miasta i są nadal cytowane w literaturze naukowej z zakresu socjologii przestrzeni, socjologii miasta i studiów miejskich, jak również w tekstach uczestników ruchów miejskich aktywistów.

⁸ N. Coleman, *op. cit.*, s. 90–91.

⁹ H. Lefebvre, *Prawo do miasta*, tłum. E. Majewska, współpraca Ł. Stanek, „Praktyka Teoretyczna” 2012, nr 5, s. 195, <https://doi.org/10.14746/prt.2012.5.14>.

i gdzie najdłużej zachowała się nienaruszona zabudowa wraz ze strukturą społeczną mieszkańców. Jeszcze w latach 30. XX w. przeprowadzano tam planowe wyburzenia znajdujących się w najgorszym stanie całych kwartałów, stanowiących według oceny służb sanitarnych zagrożenie epidemiologiczne. Lefebvre krytycznie odnosił się do kontynuowanej w latach powojennych całkowitej przemiany historycznej tkanki miasta. Pomimo bardzo niskiego standardu technicznego dostrzegał w niej siłę autentycznej formy miejskiego życia, wolnego od biurokratycznych regulacji i brutalnych ingerencji planistycznej inżynierii¹⁰.

W Polsce w nurcie krytycznej teorii miejskiej interesujące, z punktu widzenia architektury i urbanistyki, badania prowadził m.in. Bohdan Jałowiecki (1934–2020)¹¹. W książce *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni* wymienia on trzy podstawowe – istotne z punktu widzenia architektury – paradygmaty wyjaśniania sposobu wytwarzania przestrzeni: woluntarystyczno-kreacyjny, mechaniczno-deterministyczny i dialektyczny¹². W pierwszym przestrzeń kreowana jest zgodnie z zasadami teorii i utrwalonej praktyki przez architektów i urbanistów. Wyjaśnianie zatem, jak przestrzeń jest wytwarzana, przebiega na poziomie historii, doktryn, modeli, stylów oraz prób racjonalizowania artystycznej twórczości utalentowanych jednostek. Procesy społeczno-gospodarcze są traktowane za ledwie jako tło dla autonomicznych działań architektów-twórców. Według założeń drugiego paradygmatu, w celu poznania rzeczywistych czynników determinujących kształtowanie przestrzeni, należy skoncentrować się na identyfikowaniu anonimowych obiektywnych sił przyrodniczych i społecznych działających niezależnie od woli jednostek. Człowiek w tym ujęciu zostaje zredukowany do racjonalnego *homo oeconomicus*, który w swoich działaniach i tworzonych strukturach jest zdeterminowany takimi samymi zasadami, na jakich funkcjonuje cała przyroda. Trzeci, dialektyczny paradygmat wyjaśniania wytwarzania przestrzeni, za którym opowiada się Jałowiecki, stanowi syntezę uwzględniającą uwarunkowania środowiska naturalnego i społecznego, czyli sposób produkcji i sprawowania władzy, a także „model świata” danego społeczeństwa. Przy takim ujęciu procesu wytwarzania przestrzeni widoczne pozostają sprzeczne

¹⁰ Warto zauważyć, że teren ten był również przedmiotem działań koncepcyjnych Le Corbusiera, który wpisał go do swojego Planu Voisin z 1925 r. Z dzisiejszej perspektywy, kiedy zabudowa Beaubourg z Centrum Pompidou i Marais po objęciu ich ochroną i rewitalizacji stanowi cenny obszar zachowanego dziedzictwa kulturowego Paryża i zarazem jeden z celów światowej turystyki, projekt Le Corbusiera wydaje się prowokacyjnym manifestem lub aktem niezrozumiałego barbarzyństwa. Analizowany w perspektywie rzeczywistości sprzed stu lat nadal może być oceniany jako zbyt radykalny lub błędny, jednak oparty na racjonalnych przesłankach gest zmierzający do sanacji miasta.

¹¹ Podejście do problemów architektury i urbanistyki w Polsce oparte na koncepcji Lefebvre’a i Castellsa Jałowiecki prezentował już w 1988 r. w okresie realnego socjalizmu w pracy *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*. Po ponad dwudziestu latach, w nowej rzeczywistości, ukazało się wydanie poszerzone o opis polskiej rzeczywistości w okresie transformacji: B. Jałowiecki, *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, wyd. nowe popr., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.

¹² *Ibidem*, s. 12.

ponadindywidualne interesy różnych sił i wola działania jednostek. Zbiorowość tę tworzą zarówno architekci, planiści, jak i liderzy grup społecznych, inwestorzy i politycy. Co istotne, Jałowiecki twierdzi, że dialektyka złożoności musi być uzupełniona o element czasu, gdyż przestrzeń jest rodzajem fizycznej pamięci społeczeństw¹³. Propozycja Jałowieckiego określona jako paradygmat dialektyczny wydaje się najbardziej wyważoną i kompleksową podstawą do badań nad architekturą i strukturami miejskimi.

Katedra Notre Dame – architektura historyczna i sakralna jako demokratyczna przestrzeń publiczna

Historia i znaczenie społeczne katedry

Dzięki mecenatowi królów Francji i aktywności biskupów kościoła rzymskokatolickiego w XII i XIII w. wzniesiono imponujące świątynie. Katedra Notre Dame w Paryżu należy do najciekawszych budowli wczesnego gotyku w Europie. Jej budowę zainicjował w 1163 r. ciesząc się wsparciem świeckiej władzy biskup Paryża Maurice de Sully. Budowa katedry trwała długo i była prowadzona etapami przez kolejne pokolenia architektów i budowniczych pod patronatem nowych biskupów i władców. Spójność wielopokoleniowego dzieła architektonicznego zapewniała ciągłość w realizowanej konsekwentnie koncepcji estetycznej. Program funkcjonalny katedry, struktura konstrukcyjna i symboliczne przesłanie tworzą harmonijną całość podporządkowaną geometrycznemu porządkowi systemu gotyckiego (il. 1). Podstawowymi modułami projektowymi architektury epoki przenikniętej religijnym doświadczeniem były figury geometryczne, w szczególności kwadrat. Z niego średniowieczni architekci i budowniczowie wywodzili formy i proporcje zarówno podstawowych elementów nośnych, jak i dekoracyjnych detali¹⁴.

Na przestrzeni wieków katedra była wielokrotnie remontowana i przebudowywana. W czasie rewolucji francuskiej ustanowiona Świątynią Rozumu, znacznie ucierpiała na skutek aktów wandalizmu i pożarów, a splądrowana i zamknięta popadała w ruinę. Przywrócona do życia na fali romantyzmu i fascynacji gotykiem, została poddana renowacji przez Eugène'a Emmanuela Viollet-le-Duca, który uzupełnił ją o elementy, w tym iglicę na skrzyżowaniu naw, będące swobodną interpretacją stylu i wyobrażeń na temat architektury średniowiecznej.

Otoczenie katedry także zmieniał się wielokrotnie, ewoluując od średniowiecznej gęstej zabudowy i wąskich ulic w kierunku uporządkowanej zabudowy obiektów instytucji publicznych i bardziej otwartych przestrzeni placów,

¹³ *Ibidem*, s. 13.

¹⁴ O. von Simons, *Katedra gotycka. Jej narodziny i znaczenie*, tłum. A. Palińska, PWN, Warszawa 1989, s. 25–92.

coraz lepiej skomunikowanych z miastem. Największe ingerencje w układ przestrzenny rejonu katedry wiążą się z okresem przebudowy Paryża przez Hausmanna w drugiej połowie XIX w., który w miejsce zróżnicowanej zabudowy wprowadził regularne kwartały gmachów, siedziby prefektury policji i szpitala, burząc jednocześnie istniejące budynki nad rzeką i odsłaniając widok na katedrę od strony Sekwany.

Obecnie frontowy plac przykatedralny jest oficjalną przestrzenią ceremonialną w czasie uroczystości i rodzajem buforu dla potoków turystów odwiedzających katedrę każdego dnia. Dziedziniec Notre Dame nosi imię Jana Pawła II (fr. *Parvis Notre-Dame – place Jean-Paul II*), natomiast bardziej kameralny plac po stronie wschodniej mający charakter parku nosi imię Jana XXIII. Dziedziniec katedry, przez ulice Rue d'Arcole i Rue de la Cite oraz mosty przez Sekwanę – Pont d'Arcole i Pont Notre-Dame, łączy się z placem przed ratuszem miejskim i placem Pompidou (nazywanym też Piazza Beaubourg). Powstała w ten sposób sieć czytelnych i dostępnych wewnątrz urbanistycznych odznaczających się bogactwem przestrzennym i symbolicznym, zawierającym dziedzictwo bez mała tysiąca lat historii miasta. Choć ruch pojazdów na okolicznych ulicach, placach i mostach jest ograniczany, nadal stanowią one centrum metropolii. Na co dzień pełne turystów i mieszkańców, od czasu do czasu stają się areną manifestacji i wieców organizowanych pod osłoną żandarmerii.

Wraz z postępującą sekularyzacją zachodnich społeczeństw znaczenie katedry jako ośrodka identyfikacji paryżan, symbolu miasta, a także kultury narodowej Francji i Europy wydaje się rosnać. Była ona miejscem ważnych wydarzeń, m.in. koronacji Napoleona I, ogłoszenia wyzwolenia miasta spod niemieckiej okupacji czy pogrzebów niektórych prezydentów Republiki Francuskiej.

Pożar katedry w 2019 r. był dramatycznym wydarzeniem, które ujawniło istnienie wspólnoty, dla której gotycka budowla stanowi bezcenny skarb dziedzictwa kultury ludzkości. Bez względu na wyznanie czy postawę wobec religii i Kościoła, powszechnie wyrażano żal z powodu zniszczeń i obawę o dalsze losy katedry. Dla osób religijnie niezaangażowanych katedra to wytwór zbiorowego geniuszu epoki. Jej symbolika jest odczytywana jako wyraz kulminacji XIV-wiecznej wielokulturowości, otwarcia na wpływy śródziemnomorskie i arabskie przenoszone do Francji przez rycerzy wracających z Jerozolimy. Wyraził to w swoim publicznym wystąpieniu po pożarze świątyni prezydent Emmanuel Macron, mówiąc o niej: „Nasza historia, nasza literatura, nasza wyobraźnia, nasze epidemie, nasze wojny, nasze wyzwolenia”¹⁵.

Sama świątynia jest miejscem praktyk religijnych. Przed pożarem, równolegle ze zwiedzaniem przez tłumy turystów, odbywały się w niej nabożeństwa, m.in. po łacinie, co dla osób starszego pokolenia było krzepiącym znakiem szczególnej,

¹⁵ M. Ruta, *Symbole nie płoną*, „Tygodnik Powszechny”, 18.04.2019, <https://www.tygodnik-powszechny.pl/symbole-nie-plona-158518> [dostęp: 6.12.2024].

ponadnarodowej chrześcijańskiej wspólnoty¹⁶. Katedra Notre Dame jest żywym świadectwem, że rzymski katolicyzm przez wieki należał do głównych nurtów kultury kształtujących wszystkie aspekty życia Europejczyków.

Odbudowa katedry oraz jej funkcje sakralne i turystyczne

Zgodnie z obowiązującą we Francji zasadą rozdziału Kościoła i państwa z 1905 r. katedra jako budynek należy do państwa i jest traktowana jako dziedzictwo narodowe, teren, na którym stoi, jest własnością miasta, a użytkownikiem jest diecezja paryska. Te trzy podmioty biorą udział w komisji podlegającej Ministerstwu Kultury, która zarządza odbudową¹⁷. Pokazuje to, jak złożone relacje społeczne mogą mieć wpływ na kształtowanie przestrzeni katedry: od antyklerykalizmu wrogo nastawionego do wydatkowania funduszy na odbudowę, przez umiarkowaną postawę osób wyznaniowo neutralnych i zdeklarowanych chrześcijan, dla których znaczenie duchowo-religijne katedry jest bezdyskusyjne, aż po katolików tożsamościowych argumentujących za silnym eksponowaniem aspektów wyznaniowych.

Decyzja o rekonstrukcji katedry była poprzedzona publiczną debatą na temat sposobu odbudowy. Zaraz po pożarze premier Francji Édouard Philippe zapowiedział zorganizowanie międzynarodowego konkursu architektonicznego na projekt nowej iglicy, która byłaby znakiem naszych czasów. Zaprezentowano szereg wizjonerskich koncepcji z wieńczącymi świątynię współczesnymi formami czy ogrodami na dachu przekrytymi przeszklonymi konstrukcjami. Najdłużej dyskutowano nad formą nowej iglicy, która wedle zwolenników nowoczesności (do których należał prezydent Macron, architekci Norman Foster czy Massimiliano Fuksas¹⁸) miała być przezroczysta i podświetlona. Ostatecznie krajowa rada ekspertów zdecydowała o wiernej rekonstrukcji zarówno dachu, jak i iglicy¹⁹.

¹⁶ Autor, na podstawie własnych doświadczeń z pobytów w katedrze w latach poprzedzających pożar, potwierdza te odczucia. Był on również świadkiem sytuacji świadczącej niemal symbolicznie o tym, jak trudno zachować równowagę w tym miejscu pomiędzy sacrum i profanum, przyglądając się poważnej scysji pomiędzy osobą biorącą udział w trwającym nabożeństwie a osobą poruszającą się w tym czasie po katedrze na rolkach w ramach rekreacyjnego spaceru.

¹⁷ A. Garycka, *Za rok otwarcie katedry Notre Dame po pożarze*, „Tygodnik Powszechny”, 29.11.2023, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/za-rok-otwarcie-katedry-notre-dame-po-pożarze-185443> [dostęp: 6.12.2024].

¹⁸ T. Żylski, *Katedra Notre Dame. Data otwarcia po odbudowie, godziny udostępnienia katedry zwiedzającym i nowe zasady*, „Architektura Murator”, 26.11.2024, <https://architektura.muratorplus.pl/krytyka/katedra-notre-dame-odbudowa-jest-juz-data-udostepnienia-katedry-zwiedzajacym-kiedy-otwarcie-aa-6jqb-CrxQ-Dt7Y.html> [dostęp: 6.02.2025].

¹⁹ Architekt Philippe Villeneuve, pełniący funkcję generalnego konserwatora zabytków Francji, w wywiadzie prasowym oświadczył, że nigdy nie hamował dyskusji na temat „wszystkich tych idiotycznych pomysłów». – Wiedziałem, że im bardziej obłąkane projekty, tym większe są szanse na wierną rekonstrukcję – stwierdził”, S. Dege, *Pięć lat po pożarze. Notre-Dame odzyskuje dawną świetność*, Deutsche Welle, 15.04.2024, <https://www.dw.com/pl/pi%C4%99%C4%87-lat-po-po%C5%BCarze-notre-dame-odzyskuje-dawn%C4%85-%C5%9Bwietno%C5%9B%C4%87/a-68832168> [dostęp: 6.12.2024].

Filozofia odtworzenia oryginału ma swoje uzasadnienie w przekonaniu francuskich konserwatorów, że zachowana do dziś i używana do odbudowy wiedza oraz umiejętności rzemieślników, w tym ręczna obróbka dębowego drewna przez współczesnych cieśli wraz z zastosowaniem historycznych zasad konstrukcji więźby dachowej, jest częścią z pietyzmem podtrzymywanego niematerialnego dziedzictwa, równie ważnego jak to, co udało się zachować fizycznie²⁰. Należy się spodziewać, że po remoncie we wnętrzu katedry zapanuje inna atmosfera niż przed pożarem. Mroczna budowla, która z powodu kurzu i sadzy przez stulecia poczerniała, za sprawą oczyszczonego kamienia i odnowionych obrazów stała się jasna. Pojawiły się też zrekonstruowane i nowe, specjalnie zaprojektowane dla odbudowanej katedry elementy wyposażenia²¹. Stało się to okazją do zademonstrowania ducha sztuki trzeciej dekady XXI w. w paryskiej katedrze.

Na początku XXI w. Notre Dame odwiedzało co roku ok. 12 mln ludzi, natomiast szacuje się, że po ponownym otwarciu liczba ta może wzrosnąć do 15 mln. Czynna bazylika będzie równocześnie jednym z najczęściej odwiedzanych zabytków w Europie i na świecie. Wywołuje to dyskusję, jak zapanować nad tak dużą liczbą odwiedzających, aby nie ograniczać dostępu do dóbr kultury, ale też nie doprowadzić do nieodpowiedzialnej turystyfikacji i zniszczenia niepowtarzalnej przestrzeni. Pragnienie zachowania dziedzictwa w formie maksymalnie zbliżonej do utraconej w pożarze należy odczytywać jako stanowisko przeciwne tendencji wprowadzania do historycznych obiektów sakralnych elementów komercjalizacji i rozwojowi nadmiarowej turystyki. Sprawujący pieczę nad odbudową przedstawiciele Kościoła podkreślają, że ważne jest zachowanie sakralnego charakteru świątyni, która ma pozostać „znakiem obecności Boga w świecie i historii”, a odwiedzający ją turyści powinni czuć się jak pielgrzymi przybywający do żywego sanktuarium²². Pomimo diskutowanych propozycji ograniczeń liczby zwiedzających i opłat za wejście, wraz z wprowadzeniem dodatkowych atrakcji (ścieżek edukacyjnych z nowoczesną aranżacją i urządzeniami), otwarty dostęp i podstawowe funkcje katedry jako miejsca modlitwy i skupienia mają pozostać bez zmian. Mamy tu więc do czynienia z nienazwanym wprost, ale w rzeczywistości realizowanym w bardzo szerokim rozumieniu, ponieważ rozciągniętym na rzesze turystów z całego świata, szczególnego rodzaju „prawem do katedry” jako szczególnym przypadkiem „prawa do miasta”.

²⁰ C. Gates, *Rising from the ashes. Notre Dame architecture students get a behind-the-scenes look at the restoration of Cathedral of Notre-Dame*, photo. M. Cashore, video. Z. Dudka, University of Notre Dame, <https://www.nd.edu/stories/rising-from-the-ashes> [dostęp: 6.12.2024].

²¹ K. Bronk, *Katedra Notre-Dame zapowiada się wspaniale, będzie jasna*, Vatican News, 12.02.2023, <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2023-02/katedra-notre-dame-zapowiada-sie-wspaniale-bedzie-jasna.html> [dostęp: 6.12.2024].

²² *Ibidem*.

Grande Arche – przestrzeń publiczna w zintegrowanej architekturze i urbanistyce władzy

Projekt La Défense i konkurs Tête Défense

W 1969 r., niedługo po mającej dla francuskiej kultury poważne konsekwencje rewolcie maja 1968 r., prezydent Georges Pompidou podjął decyzję o budowie nowoczesnego centrum kulturalnego na Plateau Beaubourg, na granicy dzielnic Marais i Beaubourg. Ogłoszony w 1971 r. międzynarodowy konkurs wygrali Renzo Piano i Richard Rogers, a w 1977 r. kolejny prezydent Valéry Giscard d'Estaing otworzył nowy obiekt. Wydarzenie to zmieniło nie tylko stare dzielnice Paryża, ale także poglądy na rolę muzeów i centrów kultury w społeczeństwie, na samą formę budynków muzealnych i przestrzeni publicznych, jakie mogą kreować. W znacznej mierze budynek Centrum Pompidou i zaprojektowane przed nim place (tzw. Piazza Beaubourg i Place Igor Stravinsky) zawierały w gruncie rzeczy próby odpowiedzi na postulowane przez Lefebvre'a demokratyczne prawo do życia w ogólnodostępnych przestrzeniach publicznych miasta oraz powrót do jego złożoności i różnorodności.

Według relacji biografów François Mitterrand jeszcze jako kandydat na prezydenta, pozostając pod wrażeniem budowy Centrum Pompidou, miał oznajmić swoim współpracownikom: „Jeśli pewnego dnia dojdziemy do władzy, będziemy musieli zbudować takie rzeczy”²³. Dla socjalistycznego prezydenta polityka kulturalna i związane z nią inwestycje były ideą przewodnią długiej, czternastoletniej prezydentury. Zaraz na jej początku, w 1982 r., zainicjował monumentalne przedsięwzięcia architektoniczno-urbanistyczne, zwane Grands Travaux. W ramach planu, oprócz Grand Arche, powstały Muzeum Orsay, Parc de la Villette, Wielki Luwr wraz z Piramidą, Instytut Świata Arabskiego, Opéra Bastille, Ministerstwo Gospodarki i Finansów oraz Biblioteka Narodowa Francji. Mając na uwadze liczbę, skalę i jakość zrealizowanych obiektów, prezydent mógł powiedzieć o sobie, że „w każdym mieście czuję się jak cesarz albo architekt”²⁴.

La Défense leży po zachodniej stronie Paryża, na końcu liczącej 8 km historycznej osi Grand Axe, wytyczonej jeszcze przez Haussmanna w ramach wielkiej przebudowy miasta. Zaczyna się w Luwrze, ciągnie się przez Place de la Concorde, Avenue des Champs-Élysées i Rue de la Grande Armée. Już w 1931 r. Departament Sekwany ogłosił konkurs na projekt zabudowy między Łukiem Triumfalnym a La Défense. Recesja lat 30. i II wojna światowa spowodowały zawieszenie

²³ M. Guerrin, B. Salino, *Pyramide du Louvre, Opéra Bastille...: les chantiers à marche forcée de François Mitterrand, président-bâisseur*, „Le Monde”, 11.05.2021, https://www.lemonde.fr/culture/article/2021/05/11/pyramide-du-louvre-opera-bastille-les-chantiers-a-marche-forcee-de-francois-mitterrand-president-batisseur_6079798_3246.html [dostęp: 6.12.2024]. Tłum. P.W.

²⁴ *Ibidem*.

planów²⁵. Rząd francuski powrócił do nich po wojnie, kiedy postanowił utworzyć konkurencyjną dla Londynu dzielnicę biznesową. Powstał w związku z tym szereg projektów i koncepcji, przygotowano inwestycje infrastrukturalne. Prezydent Mitterrand „książęcym gestem” porzucił przygotowane przez swoich poprzedników plany i polecił zorganizowanie otwartego międzynarodowego konkursu architektonicznego pod hasłem „Tête Défense”, mającego w swoim założeniu być szansą na wyłonienie spektakularnego obiektu wieńczącego wielką oś.

Rozstrzygnięcie konkursu, na który wpłynęły 423 projekty z całego świata, nastąpiło w 1983 r. Do ostatecznej oceny, oprócz koncepcji duńskiego architekta Johana Otto von Spreckelsena, jury przedstawiło trzy inne prace. Francuskich architektów reprezentowali uznawani za potencjalnych zwycięzców Jean-Paul Viguier i Jean-François Jodry, znani już z realizacji Parku André-Citroën, oraz Jean Nouvel i Pierre Soria. Poza nimi w finale znaleźli się Kanadyjczycy George E. Boake i James C. Crang. Projekt Spreckelsena nie był faworytem, zapewne za sprawą skromnej prezentacji graficznej przygotowanej przez samotnie działającego architekta, bez zaplecza w postaci biura i doświadczenia w dużych realizacjach. Jego wizja monumentalnego łuku-bramy ujęła jednak prezydenta Mitterranda, który – zgodnie z regulaminem konkursu – osobiście wybrał ją do realizacji²⁶. Autorem konstrukcji był Erik Reitzel, zaś partnerem Spreckelsena na etapie projektu realizacyjnego i budowy został architekt Paul Andreu. Ten ostatni wraz z konstruktorem Peterem Ricem zaprojektował stalowo-teflonową chmurę wiszącą w prześwicie Łuku. Niemal idealny sześcian o boku ponad 100 m został lekko przekręcony, co powoduje, że w widoku z osi kompozycyjnej na wprost dyskretnie ujawnia swój trzeci wymiar.

Grande Arche przez pierwsze lata, zgodnie z ideą architekta, olśniewał swoją bielą. Marmur kararyjski, którym pokryto ściany budynku, nie zdał jednak egzaminu jako materiał elewacyjny i został zastąpiony płytami jasnego granitu sprowadzonego ze Stanów Zjednoczonych. Podobnie windy, których awaryjność okazała się nie do pokonania, a całe przedsięwzięcie z udostępnianiem tarasu widokowego pod względem biznesowym skończyło się porażką. W kwietniu 2023 r. dach budynku został na zawsze zamknięty dla zwiedzających (il. 2). Pomimo problemów technicznych i osobistego dramatu autora projektu Grande Arche stał się rozpoznawalnym monumentem, zrastając się nierozzerwalnie z historią i panoramą miasta²⁷.

²⁵ Na temat ewolucji koncepcji urbanistycznych i historii projektów architektonicznych strefy Défense; vide: M. Wiśniewski, W. Wiśniewska, *op. cit.*, s. 228–239.

²⁶ M. Terrier, *Grande arche de La Défense: quels étaient les autres finalistes?*, „Le Parisien”, 15.07.2019, <https://www.leparisien.fr/hauts-de-seine-92/grande-arche-de-la-defense-quels-etaient-les-autres-finalistes-15-07-2019-8117406.php> [dostęp: 6.12.2024].

²⁷ Spreckelsen, nieznanym wcześniej szerzej architekt-akademik, nie posiadał doświadczenia w projektowaniu i prowadzeniu budów obiektów wielkoskalowych. Trudy zarządzania i koordynacji pracy licznego zespołu inżynierów wielu specjalności, presja narzucanych terminów i budżetu prestiżowego budynku, walka polityczna wokół realizacji inwestycji, ścieranie się interesów inwe-

Dzielnica światowego biznesu jako przestrzeń publiczna

Dzielnica została zaprojektowana zgodnie z modernistyczną zasadą ścisłego rozdziału komunikacji kołowej i szynowej, prowadzonej na jej obrzeżach i w kilku poziomach pod płytą, oraz ruchu pieszego na poziomie +1. To modelowe modernistyczne rozwiązanie w przypadku La Défense funkcjonuje poprawnie. Na poziomie płyty znajduje się zabudowa, place i ciągi pieszo-jezdne, zieleń i galeria rzeźby na wolnym powietrzu. W centrum założenia, u podnóża Grand Arche, znajduje się prostokątny plac Parvis de la Défense o bokach 300 i 120 m. Na schodach pod Łukiem i na placu panuje zwykle nieformalna atmosfera sprzyjająca zabawie, rekreacji i odpoczynkowi.

Budynki to głównie wysokie biurowce uzupełnione zabudową mieszkaniową, hotelową, centrum handlowym, powierzchniami wystawowymi i rozrywkowymi. Rozległe, lecz w przemyślany sposób zdefiniowane przestrzenie publiczne, w tym schody pod Łukiem i przylegający plac, zostały dobrze przyjęte przez ludzi, służąc do spotkań i rekreacji, a także – co nie jest rzadkim widokiem – wieców i manifestacji. Możliwość nieskrępowanego wyrażania opinii – sprzeciwu, poparcia lub formułowania żądań i roszczeń należy do ważnych praw obywatelskich realizowanych w przestrzeni publicznej. W stosunkowo dobrze eksponowanym miejscu założenia zbudowano kościół La Maison d'Église de La Défense Notre Dame de Pentecôte²⁸ (Dom Kościelny La Défense Matki Bożej Pięćdziesiątnicy²⁹).

Dzielnica La Défense to przede wszystkim globalne centrum biznesowe, będące siedzibą 2500 największych francuskich i światowych firm, zajmujące 3 mln m² powierzchni biurowej, do którego codziennie dojeżdża do pracy 150 tys. osób. La Défense coraz ściślej obrasta zróżnicowaną zabudową, w tym mieszkaniową, wtapiając się w tkankę miasta. Zarządca zespołu walczy o utrzymanie pozycji La Défense wśród światowych centrów biznesowych przez techniczną modernizację zasobów i dostosowywanie ich do wymagań stawianych architekturze zrównoważonej. Deklarowany jako ważny czynnik jakości

stora i wykonawcy wprowadzających zmiany w trakcie budowy, a także różnice w kulturze pracy we Francji i w Danii, doprowadziły architekta do załamania nerwowego. Pod wpływem kryzysu całkowicie wycofał się z autorskiego nadzoru nad budową na rzecz Paula Andreu. Zmarł przed otwarciem Grand Arche w 1987 r. Vide: L. Cossé, *La Grande Arche*, Gallimard, Paris 2016.

²⁸ „Dlaczego nazywamy to miejsce «Domem Kościelnym»? W tej nazwie zawarta jest idea «gospodarstwa domowego», ciepłego i przyjaznego domu, w którym wszyscy, którzy pracują i mieszkają w La Défense, mogą poczuć się jak w domu, niezależnie od wieku, przekonań, religii, sytuacji społecznej i wykonywanego zawodu”, *Notre Dame de Pentecôte, la Maison d'Église de La Défense*, <https://ndp92.fr/index.php/la-maison-deglise/> [dostęp: 6.12.2024]. Tłum. P.W.

²⁹ „Pięćdziesiątnica, gr. *pentēkostē*, zw. Zielonymi Świątkami, chrześcijańskie święto obchodzone na pamiątkę Zesłania Ducha Świętego na apostołów w 50. dniu po Wielkanocy”, *Pięćdziesiątnica* [hasło], Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Piecdziesiatnica;4009505.html> [dostęp: 30.08.2024].

środowiska pracy i zamieszkania jest także dialog z mieszkańcami i realizacja programów prospołecznych i prośrodowiskowych³⁰.

Podsumowanie

Wspólną cechą analizowanych przykładów – Katedry Notre Dame i Grand Arche – jest ich materialne i niematerialne znaczenie dla kształtowania przestrzeni publicznych. Zostały one wykreowane lub – jak chcą przedstawiciele krytycznych studiów miejskich – wyprodukowane i obecnie są reprodukowane dzięki dialektyce wzajemnych wpływów inwencji oraz wysiłków przywódców religijnych i świeckich władców, którzy powoływali do tych zadań utalentowanych architektów, artystów i inżynierów. Należy się zgodzić, że zarówno projekty, jak i procesy budowlane i użytkowanie obiektów były i są odzwierciedleniem panujących stosunków społeczno-gospodarczych. Jednocześnie w obydwu przypadkach widoczne jest staranie, aby pomimo licznych uwarunkowań (wymogów kultu religijnego, globalnej turystyki i biznesowej konkurencji), realizować postulaty demokratycznego prawa do miasta, formułowane w krytycznych studiach miejskich zainicjowanych przez Lefebvre’a.

Katedra powstała jako miejsce odpowiadające najbardziej żywotnym potrzebom społecznym. Dzięki ludziom sprawującym pieczę nad nią jako dziedzictwem kulturowym, jej fizyczna trwałość i religijna żywotność są podtrzymywane. Po odbudowie, nadal i bez ograniczeń, będzie pełnić funkcję żywego ośrodka uosabiającego uniwersalne wartości symboliczne, otwartego na rzesze turystów. Również Grande Arche, budowla wzniesiona przez świeckie państwo w dzielnicy biznesowej, zawiera mocne poetyckie przesłanie, bowiem „[...] na sprzecznościach anonimowego, metropolitalnego centrum biurowego wyrasta «herma», sześciąt o stumetrowym boku [...], który przez swe rozmiary kojarzy się z tęsknotą za niebem”³¹. W projekcie zespołu La Défense wyraźnie widoczne są pozytywne elementy będące wynikiem krytycznych studiów miejskich lat 60. i 70. XX w. Należy do nich dążenie do zachowania różnorodności funkcji i zabudowy oraz kreowanie przestrzeni publicznych otwartych na autentyczne formy użytkowania, także te będące wyrazem konfliktów społecznych.

Katedra i Grande Arche są budowlami wyrażającymi ponadczasowe wartości estetyczne architektury, materializującymi idee piękna, które zmieniają się historycznie, lecz w dużej części są oparte na trwałych zasadach kompozycji architektoniczno-urbanistycznej. Należy do nich m.in. budowanie osi łączących zbiory określonych przestrzeni w większe całości, poszukiwanie harmonii układów

³⁰ Paris La Défense, *Le cap stratégique de Paris La Défense*, <https://www.parisladefense.com/fr/engagement/strategie-territoriale> [dostęp: 6.12.2024].

³¹ E. D’Alfonso, D. Samas, *Historia architektury. Formy i style od starożytności do współczesności*, przedm. i tłum. S. Westrych, J. Wolski, Arkady, Warszawa 1997, s. 279.

w geometrii, dążenie do osiągnięcia ładu przestrzennego w równoważeniu przestrzeni wewnętrznych w budynkach i przestrzeni zewnętrznych placów i ulic.

Krytyczne studia miejskie zainicjowane przez Lefebvre'a niejednokrotnie proponują trafne diagnozy i oceny procesów zachodzących w krajobrazie miast. Redukując rolę architekta, stają się jednakże jednostronne i same z kolei wymagają krytycznego podejścia. Natomiast, jak pisze w podsumowaniu swojej książki Coleman: „Jedno wszakże wydaje się mieć wagę fundamentalną: Lefebvre uwrażliwia na problem stosunku architekta do przestrzeni, podstawowy w tym zawodzie. [...] Ponieważ przestrzeń jest pojmowana najszerzej – w jej społecznych, kulturowych wymiarach – architekt porusza się w sferze daleko wykraczającej poza budynki i ich projekty”³². Aktualność myśli Lefebvre'a polega także na tym, że był on programowo przeciwny kulturze konsumpcjonizmu. Swoje dzieło o produkcji przestrzeni, pozostające w klimacie marksistowskiej utopii w jej romantycznym wydaniu, określił jako pozostające „[...] w jasnej opozycji wobec homogenizujących wysiłków państwa, sił politycznych, światowego rynku i tendencji zmierzających do świata towarowego [...]”³³.

Ilustracja 1. Katedra Notre Dame, wejście do katedry z placu. Fot. autor

³² N. Coleman, *op. cit.*, s. 175.

³³ *Ibidem*, s. 79.

Ilustracja 2. Tête Défense, Grande Arche, widok z wielkiej osi Luwru. Fot. Arthur Weidmann. Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:La_D%C3%A9fense_depuis_l'Arc_de_Triomphe_Janvier_2023.jpg [dostęp: 6.02.2025].

Bibliografia

- Bronk K., *Katedra Notre-Dame zapowiada się wspaniale, będzie jasna*, Vatican News, 12.02.2023, <https://www.vaticannews.va/pl/kosciol/news/2023-02/katedra-notre-dame-zapowiada-sie-wspaniale-bedzie-jasna.html> [dostęp: 6.12.2024].
- Coleman N., *Lefebvre dla architektów*, tłum. B. Baran, Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki, Warszawa 2024.
- Cossé L., *La Grande Arche*, Gallimard, Paris 2016.
- D'Alfonso E., Samss D., *Historia architektury. Formy i style od starożytności do współczesności*, przedm. i tłum. S. Westrych, J. Wolski, Arkady, Warszawa 1997.
- Dege S., *Pięć lat po pożarze. Notre-Dame odzyskuje dawną świetność*, Deutsche Welle, 15.04.2024, <https://www.dw.com/pl/pi%C4%99%C4%87-lat-po-po%C5%BCarze-notre-dame-odzyskuje-dawn%C4%85-%C5%9Bwietno%C5%9B%C4%87/a-68832168> [dostęp: 6.12.2024].
- Garycka A., *Za rok otwarcie katedry Notre-Dame po pożarze*, „Tygodnik Powszechny”, 29.11.2023, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/za-rok-otwarcie-katedry-notre-dame-po-pozarze-185443> [dostęp: 6.12.2024].
- Gates C., *Rising from the ashes. Notre Dame architecture students get a behind-the-scenes look at the restoration of Cathedral of Notre-Dame*, photo. M. Cashore, video. Z. Dudka, University of Notre Dame, <https://www.nd.edu/stories/rising-from-the-ashes/> [dostęp: 6.12.2024].
- Guerrin M., Salino B., *Pyramide du Louvre, Opéra Bastille...: les chantiers à marche forcée de François Mitterrand, président-bâtitseur*, „Le Monde”, 11.05.2021, https://www.lemonde.fr/culture/article/2021/05/11/pyramide-du-louvre-opera-bastille-les-chantiers-a-marche-forcee-de-francois-mitterrand-president-batisseur_6079798_3246.html [dostęp: 6.12.2024].

- Jałowiecki B., *Spoleczne wytwarzanie przestrzeni*, wyd. nowe popr., Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2010.
- Lefebvre H., *Prawo do miasta*, tłum. E. Majewska, współpraca Ł. Stanek, „Praktyka Teoretyczna” 2012, t. 5, s. 183–197, <https://doi.org/10.14746/prt.2012.5.14>.
- Notre Dame de Pentecôte, la Maison d'Église de La Défense, <https://ndp92.fr/index.php/la-maison-deglise/> [dostęp: 30.08.2024].
- Paris La Défense, *Le cap stratégique de Paris La Défense*, <https://www.parisladefense.com/fr/engagement/strategie-territoriale> [dostęp: 6.12.2024].
- Pięćdziesiątnica [hasło], Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/>; <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Piecldziesiatnica;4009505.html> [dostęp: 6.12.2024].
- Racine N., *Lefebvre Henri, François*, Le Maitron, 14.11.2010, <https://maitron.fr/spip.php?article107790> [dostęp: 6.12.2024].
- Ruta M., *Symbole nie płoną*, „Tygodnik Powszechny”, 18.04.2019, <https://www.tygodnikpowszechny.pl/symbole-nie-plona-158518> [dostęp: 6.12.2024].
- Simons O. von, *Katedra gotycka. Jej narodziny i znaczenie*, tłum. A. Palińska, PWN, Warszawa 1989.
- Terrier M., *Grande arche de La Défense: quels étaient les autres finalistes?*, „Le Parisien”, 15.07.2019, <https://www.leparisien.fr/hauts-de-seine-92/grande-arche-de-la-defense-quels-etaient-les-autres-finalistes-15-07-2019-8117406.php> [dostęp: 6.12.2024].
- Weigel G., *Katedra i sześcian. Europa, Stany Zjednoczone i polityka bez Boga*, tłum. I. Zarębska, P. Zarębski, Fronda PL, Warszawa 2005.
- Wiśniewski M., Wiśniewska W., *Urbanistyka „à la française”. Tysiąc lat doświadczeń i europejskich innowacji. Dopelnienie obrazu, t. III: Od Wielkiej Rewolucji po nowe tysiąclecie. Wiek XIX, epoka pragmatyzmu. Wiek XX, laboratorium urbanistyki nowoczesnej*, TAIWPN Universitas, Kraków 2018.
- Wróbel P., *Stanisław Deńko (1943–2021) – Era wielkich konkursów*, „A&B” 2022, nr 2, s. 130–135.
- Wróbel P., *Przestrzenie publiczne – zbudowane ramy dialogu społecznego*, [w:] „Państwo i Społeczeństwo” 2018, nr 2, s. 23–36.
- Żylski T., *Katedra Notre Dame. Data otwarcia po odbudowie, godziny udostępnienia katedry zwiedzającym i nowe zasady*, „Architektura Murator”, 26.11.2024, <https://architektura.muratorplus.pl/krytyka/katedra-notre-dame-odbudowa-jest-juz-data-udostepnienia-katedry-zwiedzajacym-kiedy-otwarcie-aa-6jqb-CrxQ-Dt7Y.html> [dostęp: 6.02.2025].

